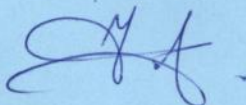

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

ФЕДОРЧУК Олена Степанівна

УДК 745.55: 391.7 (477.8)

НАРОДНІ ПРИКРАСИ З БІСЕРУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

XIX - першої пол. XX століття

(Історія, технологія, типологія, художні особливості)

17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата мистецтвознавства

Львів – 2004

Ш 126.913(24к)
495/449

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00762191 (Q)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі народного мистецтва

Інституту народознавства Національної Академії Наук України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор,
завідувач відділу народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України,
член-кореспондент АМУ
Станкевич Михайло Євстахійович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства,
професор кафедри історії та теорії мистецтва
Львівської академії мистецтв,
академік АМУ
Запаско Яким Прохорович

кандидат мистецтвознавства, старший викладач
кафедри дизайну одягу Української академії дизайну
Цимбалюк Олена Костянтинівна

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т.Рильського НАН України,
відділ народного мистецтва, м. Київ

Захист відбудеться " 18 " червня 2004 року о " 10⁰⁰ " годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 35.103.01 у Львівській академії мистецтв за
адресою: 79011, вул. Кубійовича, 38.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської академії мистецтв
(79011, м. Львів, вул. Кубійовича, 38).

Автореферат розіслано " 15 " травня 2004 року.

Вчений секретар Спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства

Г.Д.Кусько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Художні вироби з бісеру відомі в побуті багатьох народів світу. Найвагомішою ділянкою творчості майстрів з цього виду мистецтва є виготовлення прикрас.

Популярність бісеру відчутна в українській народній культурі XIX століття. Збережені в музейних колекціях, бісерні оздоби з цієї доби засвідчують уже сформований високий ступінь розвитку технології, а орнамент та колорит цих творів відображає місцеві мистецькі особливості. На початок XX ст. прикраси з бісеру стають важливою складовою народного вбрання західних областей України, а також окремих сіл Східного Полісся та Середнього Подніпров'я. В ансамблі одягу вони виконують декоративну й оберегову функції і разом з тим виступають промовистою ознакою віку та суспільного становища особи.

Актуальність дослідження. Хоча прикраси з бісеру були органічною частиною традиційної культури українців, як галузь мистецтва вони вивчені недостатньо. Всебічне дослідження технологічних та художніх особливостей прикрас із бісеру дозволяє глибше осягнути надбання національної культури та заповнити ще одну "білу пляму" в історії народного мистецтва України. Дослідження також сприятиме тому, щоб українські пам'ятки посіли належне місце серед подібних творів інших європейських народів.

Впродовж останніх років XX ст. – початку XXI ст. зросла популярність бісерних виробів та суспільного попиту на них. Прагнучи задовольнити зростаючі потреби на художні вироби з бісеру, українські майстри за мистецькими ідеями найчастіше звертаються до взірців сучасного західноєвропейського костюма. Деякі свої ідеї та зразки вони також запозичують у нових російських методичних виданнях, які не відзначаються належним художнім рівнем. Дане дослідження покликане змінити такий стан і подати ширше фактологічне поле народного досвіду, висвітлити традиційну орнаментальну систему, засоби художньої виразності, а також виявити національну специфіку прикрас із бісеру. Результати дисертації є актуальними для сучасних дизайнерів, яким необхідні знання про традиції українських народних бісерних прикрас.

Ще одним важливим завданням дисертації є покращення стану збереженості пам'яток мистецтва та їх поточна реставрація. Робота в музеях засвідчила незадовільний стан фондів збірок. Накопичені в процесі дисертаційного дослідження фахові знання в області технології українських бісерних творів здатні й повинні стати базою для вироблення засад реставрації та консервації виробів із бісеру.

Дисертантка має підстави сподіватися, що її дослідження буде корисним і придатним для екскурсіводів художніх музеїв.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація розв'язує одне із завдань науково-тематичного напрямку: "Парадигми універсального й унікального в

традиційному мистецтві українців: порівняльний аспект" (шифр теми 3.3.4.19), що виконується у відділі народного мистецтва Інституту народознавства НАН України за постановою бюро Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України № 8 від 20.11.2003 року.

Мета роботи – виявити мистецьку цінність прикрас із бісеру як художньо вагомої галузі традиційної творчості українців.

Відповідно до окресленої мети поставлені такі **завдання**:

- визначити етапи розвитку української традиції прикрас зі скла та бісеру;
- окреслити територію поширення виробів із бісеру в українців;
- розглянути фізичні та естетичні якості бісеру, технологічні можливості виготовлення прикрас із нього та вплив цих факторів на художню виразність творів;
- розробити типологію українських народних оздоб із бісеру XIX - XX ст. та характерні риси окремих типів як такі, що формують національну етнокультурну особливість оздоб;
- висвітлити основні засоби та прийоми художньої виразності, що застосовувалися народними майстрами в XIX - першій пол. XX ст. у різних осередках Західної України;
- з'ясувати характерні риси орнаментики українських традиційних виробів із бісеру у контексті декору народного ткацтва та вишивки.

Об'єктом дослідження є бісерні оздоби як художнє явище українського народного мистецтва XIX - першої пол. XX століття.

Предметом дисертації є генезис та художні особливості українських прикрас з бісеру: технічні прийоми виготовлення, типологія, система художньої виразності, орнаментальні структури декору.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є принципи системності. Кожне з поставлених завдань вирішено зі застосуванням методів історико-генетичного, спостереження, порівняння та аналогії, припущень, індукції та дедукції, реконструкції.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX - першу пол. XX століття. Мистецькі пам'ятки цього часу засвідчують побутування прикрас із бісеру в українському народному вбранні. Достатня кількість збережених бісерних творів дозволяє окреслити їхні регіональні художні особливості. Для висвітлення походження традиції прикрас із скла на українських теренах наводяться також археологічні матеріали різних епох.

Географічні межі дослідження включають райони побутування прикрас із бісеру в межах західних областей України, зокрема: Західного Поділля, Волині, Опілля, Підгір'я, Покуття, Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, низинних

теренів Закарпаття, Буковинського Поділля.

При вивченні художніх особливостей українських народних прикрас із бісеру в порівняльному аспекті залучаються речові матеріали зі Східного Полісся та Середнього Подніпров'я.

Наукова новизна роботи полягає в наступному:

1. Обґрунтовано естетичну цінність українських традиційних прикрас із бісеру, що розглядаються як окреме мистецьке явище.

2. Вперше здійснено спробу простежити розвиток бісерних оздоб народного одягу українців. З'ясовано, що на теренах України традиція прикрашати одяг кольоровими намистинами штучного походження бере початок від трипільської доби. Натомість виготовлення українських народних накладних орнаментованих бісерних прикрас – порівняно молодий вид народного мистецтва, витoki якого, сягають XVIII століття.

3. Окреслено територію побутування українських традиційних бісерних оздоб у першій пол. XX ст., коли вони стають поширеним атрибутом народного одягу. У попередніх дослідженнях ареал явища вказувався по-різному й неповно.

4. Вивчено, описано та систематизовано техніки виконання бісерних прикрас, що застосовувалися українськими народними майстрами XIX-XX століть. Зокрема, до числа таких технік віднесено набирання в разки, нанизання, ткання та вишивання. Обґрунтовано гіпотезу, що технологія виготовлення українських народних бісерних прикрас розвинулася на основі відомої з давньоруського часу технології оздоблень з перлів. На формування вітчизняної традиції вплив мав також досвід інших етносів, зокрема виробників бісерної сировини (Італії, Богемії), яка експортувалася на українські землі одночасно з бісерними виробами.

Найдавнішою та найуживанішою визнано техніку нанизання, що відзначається різноманітними можливостями укладання бісерин. Уперше здійснено систематизацію способів, прийомів і також найбільш уживаних варіантів нанизання.

Удокладнено визначення техніки ткання: за твердженням попередніх дослідників, характерною особливістю цієї техніки є використання верстата. Польові матеріали авторки засвідчили побутування безверстатного ткання. З огляду на цю обставину, техніку ткання бісером визначено як таку, що вимагає уживання ниток основи та робочої нитки.

Вперше до технік виготовлення українських традиційних бісерних оздоб віднесено вишивання.

5. На основі аналізу наукового доробку попередників та розвідок авторки, дістала подальшого розвитку типологія українських прикрас із бісеру. Всі згадані у дисертації прикраси розподілено на 17 типів, тоді як існуюча досі типологія

нараховувала 5 типів. Структурні рівні типології художніх виробів із бісеру почергово склали функціональне призначення, топографія та ознаки формотворення.

6. Вперше здійснено комплексний мистецтвознавчий аналіз системи художньої виразності українських традиційних бісерних оздоб. Доведено, що національна специфіка декоративно-образної системи художніх творів із бісеру проявилася головною мірою через орнаментуку. Розглянуто композиційні особливості українських народних художніх виробів із бісеру: описано найпоширеніші мотиви орнаментів та види орнаментальних композицій бісерних творів.

7. Зібрано та введено у науковий обіг нові матеріали з досліджуваної галузі мистецтва – архівні, з музейних колекцій та приватних збірок, із польових досліджень. Серед них – не описані в науковій літературі рідкісні пам'ятки народної творчості – волинські ("рябушка") та поліські ("лучка", "кружки з моніст") бісерні оздоби.

Практичне значення дослідження. Зібрані та систематизовані матеріали й висновки заповнюють прогалину у вивченні української народної ноші.

Матеріали дисертації були використані у роботі над темою: "Розробка системи опису та класифікації об'єктів етнічної спадщини Полісся для вводу в автоматизовану систему" УДК 069:7.031.2/8:7.072:902/964 № держреєстрації 0196V025043.

Результати дослідження є корисними для наступних мистецтвознавчих проєктів, зокрема, для підготовки узагальнюючих праць у галузі народного мистецтва; для успішного проведення реставрації бісерних пам'яток минулого; для навчання й творчості народних майстрів та дизайнерів сучасного одягу.

Зібрані та опрацьовані матеріали можуть увійти до навчальних посібників для шкіл, училищ та вузів; знайти застосування при складанні історико-етнографічних карт і атласів, систематизації музейних фондів, в експозиційній і науково-методичній роботі музеїв.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданнях відділу народного мистецтва (Протокол № 3 від 11 березня 2004 р.) та вченої ради Інституту народознавства НАН України (Протокол № 3 від 30 березня 2004р.). Основні положення дисертаційної роботи викладені на всеукраїнських наукових конференціях: "Сучасне народне мистецтво України: теорія й реальність" (Львів, 28 лютого - 2 березня 2002 р.) доповідь на тему "Експедиційне дослідження покутських прикрас із бісеру (липень 2001 р.); "Історичні пам'ятки Галичини" (Львів, 21 листопада 2002 р.) доповідь на тему "Експедиційне дослідження прикрас із бісеру в Космачі на Гуцульщині (9-12 серпня 2002 р.); "Українська

художня культура: історія і сучасність" (Київ, 27 листопада 2003 року) доповідь на тему "Бісер у народному одязі Опілля першої пол. ХХ ст."

Структура роботи складається зі вступу, основної частини (п'яти розділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 213 позицій. Загальний обсяг становить 200 сторінок, з них 182 основного тексту. Розділ 3 – "Основи технології виготовлення прикрас із бісеру" – має 28 рисунків-схем та 2 таблиці. Важливі положення 4 та 5 розділів також подано у таблицях. Дисертація має Додаток А, в якому вміщений ілюстративний матеріал обсягом 107 світлин.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність теми, визначено її мету, об'єкт, предмет дослідження, окреслено хронологічні рамки, географічні межі, наукову новизну та практичне значення роботи.

У першому розділі: "**ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДжЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ**" проведено аналітичний огляд літератури по темі дисертації.

Перші згадки про оздоблення української народної ноші прикрасами з бісеру містяться у працях Я.Головацького (1877), О.Кольберга (1882), І.Франка (1887, 1905), В.Шухевича (1899), Хв.Вовка (1916), К.Мошинського (1929).

Стислу інформацію про українські прикраси з бісеру з кін. 1950-х рр. подавали О.Кульчицька (1959), С.Колос (1961), О.Воропай (1966), К.Матейко (1969, 1972, 1976, 1977, 1983, 1987).

Огляд проблематики та виклад основних засад виготовлення народних прикрас із бісеру як явища українського мистецтва вперше здійснив А.Будзан (1976, 1983).

Технологія прикрас із бісеру частково висвітлена у публікаціях Е.Литвинець (1977, 1984, 1985, 1986, 1988, 1992).

Матеріали про місцеві художні особливості українських народних творів з бісеру містять статті до колективних монографій А.Будзана (Бойківщина, 1983), М.Сахро (Гуцульщина, 1987), З.Тканко (Лемківщина, 2002).

Узагальнені відомості про вироби з бісеру ХІХ-ХХ ст. опублікувала Г.Савчук-Врочинська у довіднику "Народні художні промисли УРСР" (1986). Згодом вона продовжила своє дослідження у дисертації "Народні жіночі прикраси на Україні ХІХ - поч. ХХ ст." (1994). У цій праці наведено короткий опис технік виконання та більш повно перелічено регіони побутування прикрас із бісеру. Щоправда, авторка користується надто широкими географічними окресленнями – Прикарпаття та Поділля, не виокремлюючи таких етнографічних субрегіонів як, наприклад, Покуття та Західне Поділля. Здобутком вченої є запропонована нею типологія українських народних бісерних оздоб – нею названо п'ять

найпоширеніших типів, кожен із яких описаний за схемою: художній аналіз, функціональні особливості та терени побутування.

Окремі відомості про бісерні прикраси зібрано у дослідженнях народного одягу українців Г.Стельмахук (1988, 1993, 1999), Л.Бурачинської (1992), Я.Кожоляно (1994), Т.Ніколаєвої (1996).

Питання генези прикрас із скла та бісеру на етнічній території України порушені у публікаціях археологів та істориків Г.Корзухіної (1954), М.Безбородова (1952, 1956), М.Качалова (1959), Ю.Щапової (1965, 1966, 1972, 1983), Н.Школьнікової (1978), Б.Рібакова (1967, 1971), М.Відейко (2001) та інших.

Твори з бісеру розглядалися в контексті народного мистецтва усєї України. Серед важливих – дослідження орнаментики М.Селівачова (1995, 1996), С.Сидорович (1963, 1979), В.Маланчук (1964), Я.Запаса (1969, 1973), М.Костишиної (1975, 1976), Р.Захарчук-Чугай (1983, 1987, 1988), О.Никорак (1988), Л.Булгакової (2000).

Вивчаючи походження та місцеві художні особливості прикрас із бісеру, дисертантка враховувала публікації зарубіжних дослідників Г.Маслової (1956), Є.Сахути (1980), М.Раманюка (1981), М.Велевої (1980), В.Зеленчука (1985), Н.Лебедевої (1927), Л.Молчанової (1968, 1981), О.Лебедевої (1971), О.Мойсеєнко й В.Фалєєвої (1976, 1990), Г.Шперк (1986) та авторів колективної праці "Румынское народное искусство" (1955).

Стан речей, при якому більшість питань залишалася недостатньо висвітленою, зумовив потребу повномасштабного дослідження прикрас з бісеру як самобутнього явища українського народного мистецтва.

Методологічною основою дослідження став принцип системного підходу, при якому народні прикраси з бісеру розглядалися як галузь народного декоративно-ужиткового мистецтва і складова частина української культури. Головні положення дисертації сформовані на засадах *історико-генетичного* методу. З числа наукових емпіричних методів вивчення найчастіше застосовувалися методи *спостереження, порівняння та аналогії*. При вирішенні суперечливих питань української традиції виробів зі скла та бісеру авторка користувалася *методом припущень*, коли з низки гіпотез вибиралася та, що обґрунтовувалася найбільшою кількістю фактів. Узагальнення й висновки здійснювалися на основі логічних методів *індукції та дедукції*. При вивченні технічних прийомів і в першу чергу напівзабутих, архаїчних застосовувався *метод реконструкції*.

Власні оцінки окремих мистецьких явищ авторка порівнювала з науковими висновками відомих мистецтвознавців І.Гургули, С.Сидорович, К.Матейко, А.Будзана, Я.Запаса, Т.Кари-Васильєвої, М.Селівачова, М.Станкевича,

О.Никорак, Г.Стельмашук.

Джерельну базу дослідження склали пам'ятки з музейних колекцій Києва, Львова, Чернівців, Коломиї, Тернополя, Рівного, с.м.т. Борщева Тернопільської обл., с. Бортники Тлумацького району Івано-Франківської області. До цієї групи джерел належать також бісерні прикраси з приватної збірки Ольги Колодій (м. Філадельфія, США). Вагомим джерелом даної роботи є матеріали експедицій, зібрані авторкою у 2000 - 2003 років у західних областях України. Третя група джерел – архівні матеріали: в процесі роботи над дисертацією опрацьовано світліни з Ілюстративного фонду бібліотеки Інституту народознавства НАНУ у Львові та складеного Іваном Гончаром вісімнадцяти томного альбому фотоматеріалів "Україна й українці" з фондової збірки УЦНК "Музей Івана Гончара" в Києві.

У другому розділі "ДО ІСТОРІЇ ПРИКРАС ЗІ СКЛА ТА БІСЕРУ" розглядаються витoki мистецтва декорування українського народного одягу скляними намистинами від найдавнішої пори до першої пол. XX ст., коли дрібні намистини (бісер) широко використовувалися як матеріал для виготовлення народних оздоб.

2.1. "Найдавніші відомості". На основі археологічних матеріалів простежено появу та первісний ужиток у художній практиці скляних різнокольорових намистинок, найдрібніші з яких нині називають бісером. На теренах сучасної України коралики були вже відомі в добу трипільської культури; у I тис. до н. е. намистини набувають значної популярності у побуті скіфів та сарматів як оздобу для шнї й рук та як матеріал для декорування одягу.

Найдавніші археологічні пам'ятки та артефакти перших століть нашої ери засвідчують виключно імпортне походження скляних намистин, що вже тоді мали надзвичайно різноманітні технологічні та художні якості.

2.2. "Давньоруські прикраси". У кінці X - на початку XI ст. у Київській Русі з'являється галузь виготовлення та обробки скла. Ця обставина значною мірою вплинула на поширення скляних прикрас (намиста, браслети) в побуті різних верств ранньофеодального суспільства. Незважаючи на успішний розвиток вітчизняного скловиробництва, частку скляних виробів на давньоруських теренах складала імпортна продукція, серед якої особливо виділявся бісер, виготовлення якого було доступним лише скловиробникам з давніми традиціями.

Разки коштовного бісеру вважалися особливо вишуканою прикрасою. Дрібними кораликами декорували головні убори. У давньоруський час бісер також починають уживати для оздоблення церковних тканин та ікон поряд із перлами, дорогоцінним камінням та металевими нитками.

2.3. "Оздобн зі скла та бісеру XIV - XVIII століть". Монголо-татарська навала перервала розвиток вітчизняного скловиробництва. Його традиції лише частково збереглися в українському гутництві, продукцію якого в XVI - XVII ст. складало віконне скло та посуд. Намистини ж зі скла у XIV - XVIII ст. стають предметом імпорту зі заходу. З XIII до XVIII ст. визнаними найуспішнішими європейськими скловиробниками були венеційські майстри. У XVIII ст. на світовому ринку з'являється скляна біжутерія богемського виробництва.

У XIV - XVIII ст. у селянському середовищі формуються етнічні риси українського костюма. Припускаємо, що традиція декорування одягу прикрасами зі скла та бісеру впродовж XIV - XVIII ст. не припинялася і, очевидно, була пов'язана з венеційською продукцією. Датування найперших спроб венеційського скляного імпорту на терени України нами не з'ясоване. Проте, т.зв. "венеційські коралі" (або "писані пацьорки") – багатобарвні декоровані розписом та інкрустацією скляні намистини були у XIX столітті вже традиційною прикрасою народного одягу на Гуцульщині, Покутті та Буковині. Найімовірніше, що в XIV - XVIII ст. в Україні продовжували побутовувати скляні намиста з різнокольорових бусин, що імітували натуральні камені (перли, бурштин, гранат, смарагд тощо), значна частина з яких була венеційського походження.

Відсутність достатньої інформації унеможливило остаточне розв'язання питання про еволюцію бісерного оздоблення народного одягу XIV - XVIII століть.

Відомим явищем історії мистецтва XIV - XVIII ст. був розвиток започаткованої у давньоруські часи традиції оздоблення бісером різноманітних церковних речей (ікон та облачення священників). До XVII ст. бісер уживався поряд із перлами та металевими й шовковими нитками, а з XVIII ст. його почали застосовувати і як самодостатній матеріал.

У XVIII ст. загальноєвропейським явищем стає мода на вишивання бісером предметів інтер'єру (картини з пейзажами маєтків і навіть сюжетні панно на цілу стіну). З серед. XVIII ст. мистецтво бісерно-склярусного вишивання поширюється й у середовищі української шляхти.

Відсутність артефактів не дозволяє впевнено говорити про XVIII ст. як час перших спроб виготовлення народних оздоб із бісеру в Україні. Однак високий художній рівень народних бісерних прикрас XIX ст. вказує на можливе існування традиції в попередню добу.

2.4. "Прикраси народного вбрання XIX - першої пол. XX століття".

Широкої повсюдності у XIX - першій пол. XX ст. одержали скляні намиста: оздобн з литих одноколірних бусин, що переважно своїми кольорами

імітують природні камені, а також – з кінця XIX ст. – разки блискучих намистин яскравих кольорів на зразок ялинкових прикрас, що виготовлялися гутним способом. Вишуканою, далеко не всім доступною оздобою цього часу були "венетійські писані пацьорки".

У XIX ст. як матеріал для масової художньої творчості значного поширення в українській культурі дістає бісер. У міській моді його уживають для оздоблення одягу та побутових речей. У народному середовищі успішно розвивається виготовлення бісерних прикрас одягу. Зокрема, розширюються територіальні межі явища. Народні майстри засвоюють велику кількість комбінаторних можливостей технічних орнаментів. Продовжує розвиватися стилістика знакового орнаменту. Зростає число типів накладних оздоб із бісеру.

2.5. "Регіони побутування традиційних прикрас із бісеру". Поширеність бісерного оздоблення у народній культурі різних теренів України розглянута на базі літературних повідомлень, речових пам'яток музейних і приватних колекцій та архівних фотоматеріалів. На основі комплексного вивчення усіх груп джерел з'ясовано, що у першій пол. XX ст. прикраси з бісеру виготовляли народні майстри Західного Поділля, Опілля, Підгір'я, Покуття, Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, низинних територій Закарпаття, Буковинського Поділля. Менш поширеними, але відомими тоді ж вони були на Волині, Київському Поліссі та Середньому Подніпров'ї. Вперше в науковий обіг введено матеріали, що засвідчили побутування традиції бісерного декорування народного одягу в окремих селах Опілля та Східної Волині.

У третьому розділі "**ОСНОВИ ТЕХНОЛОГІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ ПРИКРАС ІЗ БІСЕРУ**" подаються відомості про види сировини, яка використовувалася українськими народними майстрами бісерних оздоб. Розглянуто також технологічні та художні характеристики трьох традиційних технік: нанизування, ткання, вишивання.

У підрозділі 3.1. "**Матеріали: фізичні властивості й естетичні якості**" наводиться аналіз основних та допоміжних матеріалів для виготовлення творів із бісеру. У числі основних – бісер та склярус. У народних оздобах вказаного часу відпочатково уживався венетійський бісер (прикраси XIX ст.), що відрізнявся від богемського (прикраси кін. XIX - XX ст.) дрібнішими розмірами. Натомість для богемських кораликів, окрім більших розмірів, характерним було значне число гатунків та кольорів, а також однорідність і відповідність встановленим номерним стандартам. Відзначено існування деяких відмінностей у використанні різної за якісними характеристиками бісерної сировини в окремих осередках.

Допоміжними для виконання оздоб з бісеру є матеріали, на яких здійснюється нанизування, ткання або ж вишивання кораликами. Такими

віддавна були кінська волосінь, ручнопрядені лляні та конопляні нитки, промислові бавовняні нитки. Сучасні майстри використовують, в основному, штучні матеріали: лавсан, нейлон, капрон тощо.

Прикраси, виготовлені на нетривких матеріалах основи, для міцності нашивали на підкладку з домотканої тканини або промислової тасьми.

Основні та допоміжні матеріали для виготовлення оздоб розглядаються як цінне джерело для визначення датування та походження виробу.

3.2. "Техніки виконання українських народних бісерних прикрас" опрацьовано на основі вивчення історіографії питання, а також шляхом реконструкції традиційних творів.

Висновки такого дослідження зведені в таблицю "Техніки виконання українських прикрас із бісеру".

Підтверджено, що відпочатковою технологією виготовлення виробів із бісеру було нанизування. Ця техніка відзначається значним набором комбінаторних можливостей укладання бісерин. Для опису технології виконання бісерного твору технікою нанизування запроваджено розмежування на способи за кількістю робочих ниток – "на одну нитку" та "на декілька ниток", далі – на прийоми (депо відмінні для різних способів), насамкінець – на варіанти прийомів. Результати дослідження особливостей застосування в практиці українських народних майстрів техніки нанизування викладено у таблиці "Способи, прийоми та варіанти нанизування українських прикрас із бісеру".

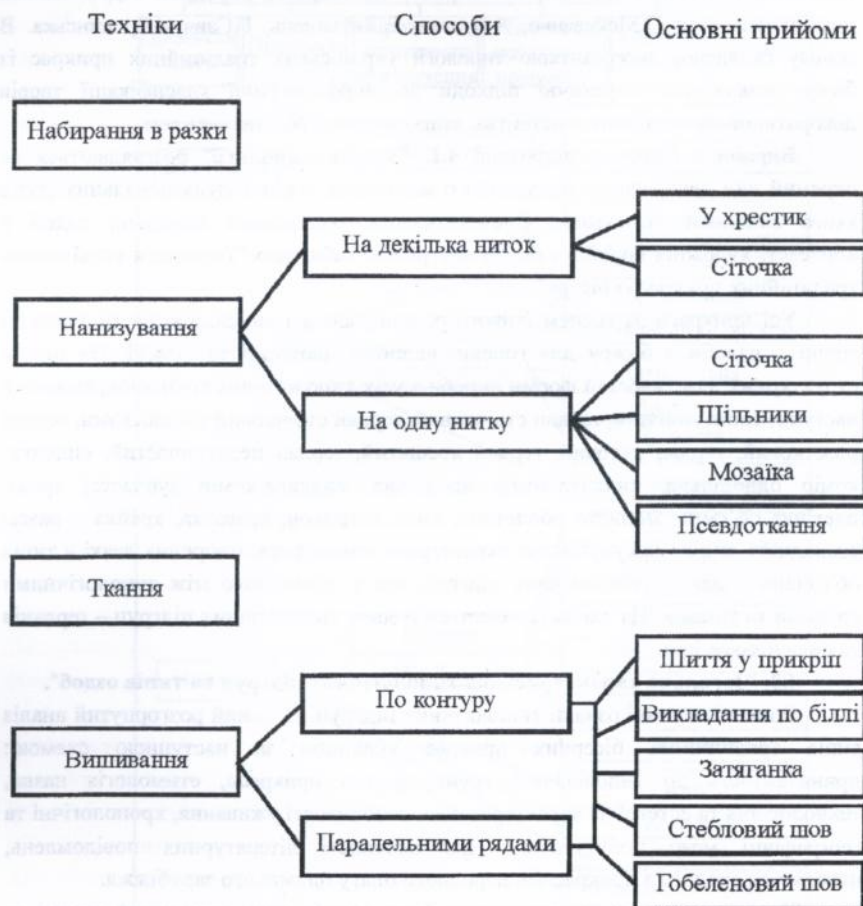
Найдавнішим способом – широко уживаним у XIX - першій пол. XX ст. – визнано нанизування "на декілька ниток". Виявлено, що уже наприкінці XIX ст. – у практиці українських майстрів із Бойківщини та суміжних теренів був відомим спосіб нанизування "на одну нитку". Однак повсюдності у творчості українських майстрів спосіб нанизування "на одну нитку" дістає лише з середини XX століття.

З кінця XIX ст. у творчість українських майстрів проникає техніка ткання бісером, що вже на початку XX ст. стає загальноживаною. Характерною особливістю художніх виробів, виконаних технікою бісерного ткання, є структура зі щільно укладеними намистинами. Разом із бісерним тканням в орнаментах оздоб із бісеру з'являються геометризовані фітоморфні мотиви.

З XIX ст. для виконання накладних бісерних прикрас зрідка, зокрема на Західному Поділлі, уживалося вишивання бісером. Тут цією технікою декорувалися стрічки, якими прикрашали шию, голову та головні убори. Вишивання бісером для оздоблення головних уборів застосовувалося також на Покутті, Гуцульщині, Буковинському Поділлі. На Буковинській Гуцульщині бісером вишивали вставки до шкіряних поясів.

Таблиця 3.1.

ТЕХНІКИ ВИКОНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИКРАС ІЗ БІСЕРУ

З 1930-х років техніка вишивання бісером поширюється повсюдно. Вона виступає як технологія декорування святкових сорочок, безрукавок, фартухів та спідниць а також виконання деякої частини накладних оздоб типу краватка та крайка.

У четвертому розділі **"ТИПОЛОГІЯ ТРАДИЦІЙНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРИКРАС ІЗ БІСЕРУ"** здійснено критичний аналіз різних підходів до проведення класифікації бісерних виробів та, зокрема, народних оздоб такими дослідниками як О.Мойсеєнко, А.Будзан, Е.Литвінець, Г.Савчук-Врочинська. В основу складеної дисертанткою типології українських традиційних прикрас із бісеру покладено теоретичні підходи до морфологічної класифікації творів декоративно-прикладного мистецтва, запропоновані М.Станкевичем.

Вироби з бісеру у підрозділі **4.1. "Засади типології"** розглядаються як окремий вид декоративно-прикладного мистецтва, один з функціональних родів якого складають прикраси. Систематизація українських народних оздоб у контексті художніх виробів з бісеру завершена таблицею "Типологія українських традиційних прикрас із бісеру".

Усі прикраси за місцем їхнього розташування розподілено на типологічні групи – оздоби з бісеру для голови, нашийні, нагрудні та поясні. На основі структурних властивостей форми вироби з усіх типологічних груп виокремлено в наступні типи: монисто, гердан стрічковий, гердан стрічковий з підвісками, гердан розетковий, гердан кутовий, гердан хрещатий, гердан перетинчастий, селянка-комір однодільна, селянка-комір дводільна, селянка-комір зубчаста, криза, плетінка об'ємна, монисто обплетене, язик, котильон, краватка, крайка – разом сімнадцять типів. За сукупністю характерних ознак формотворення деякі з типів об'єднано у ланку типологічних підгруп, що є проміжною між типологічними групами та типами. Ця ланка складається із двох типологічних підгруп – герданів та селянок-комірів.

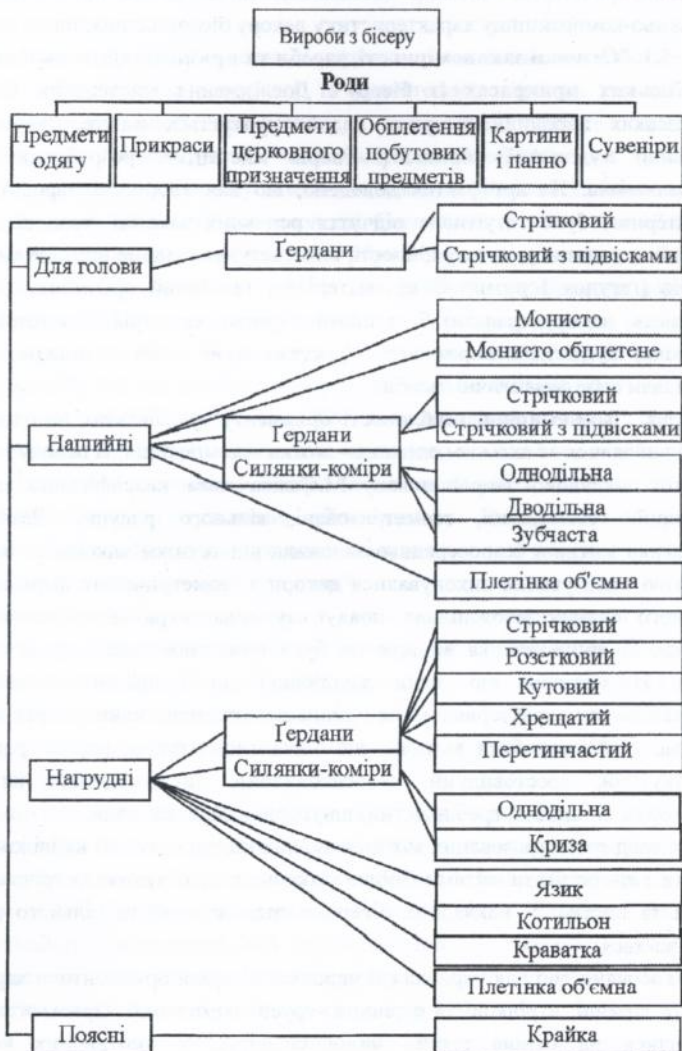
4.2. "Загальна характеристика типологічних підгруп та типів оздоб".

Описані основні ознаки типологічних підгруп. Поданий розгорнутий аналіз типів традиційних бісерних прикрас українців за наступною схемою: приналежність до типологічної групи, форма прикраси, етимологія назви, технологічна та естетична характеристика, особливості уживання, хронологічні та географічні межі побутування. При наявності літературних повідомлень, наводяться аналогії з прикрасами народного одягу ближнього зарубіжжя.

З'ясовано, що найпоширенішими були оздоби типу стрічковий гердан та однодільна селянка-комір. Серед рідкісних типів – кутовий, перетинчастий, хрещатий гердани, криза та обплетене монисто.

Таблиця 4.1.

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТРАДИЦІЙНИХ ПРИКРАС ІЗ БІСЕРУ

Типологічні групи

Типологічні підгрупи

Типи

У п'ятому розділі "ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БІСЕРНИХ ОЗДОБ ХІХ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ" розглядаються основні складові художньої виразності народних прикрас із бісеру. Загальноукраїнські та місцеві особливості таких творів простежуються через художньо-композиційну характеристику декору бісерних виробів.

5.1. "Основні закономірності, засоби та прийоми художньої виразності в українських прикрасах із бісеру". Дослідження мистецьких особливостей українських народних бісерних оздоб ґрунтується на теоретичних засадах концепції художньої виразності творів мистецтва, розроблених у працях М.Станкевича. На артефактах доведено, що для творчості народних майстрів характерним було інтуїтивне відчуття основних законів (традиції, цілісності, тектоніки, масштабу, пропорційності, контрасту) та свідоме вправне використання засобів (гатунок і розмір бісеру-матеріалу, технічний орнамент, пластичність, ажурність, колір, графіка) і прийомів (ритм, симетрія, асиметрія, статика, динаміка) художньої виразності. Простежено як саме у прикрасах з бісеру проявляли себе семантичні засоби.

5.2. "Композиційні особливості орнаменту" українських народних бісерних оздоб вивчалися за схемою: елемент – мотив – композиція. В основу дослідження мотивів покладено запропоновану М.Селівачовим класифікацію за ознаками стилізації: геометричні, геометризовані, вільного рисунку. Зазначено, що стилістика мотивів безпосередньо залежала від техніки виконання виробу. Так, технікою нанизування виконувалися декори з геометричними формами. Техніка бісерного ткання уможливила появу ступінчасто-гранчастої геометризованої графіки. Їй лише техніка вишивання була придатною для виконання бісерних узорів із мотивів, що мали уподібнені до природних плавні обриси. Найдавнішими, характерними для виконаних технікою нанизування українських прикрас із бісеру, були мотиви, що мали геометричні форми: ромбовидний, шестикутний, хрестовидний, свастиковидний, зигзаговидний, клиновидний, розетковий, S-видний, гребінчастий, шнуровидний, косицевий.

Серед геометризованих мотивів тканих бісерних оздоб найвідомішою була галузка з листками та квітами. Зрідка у тканих творах також зустрічалися мотиви квітки та листка. У накладних бісерних оздобах графіка вільного рисунку не зустрічається.

З'ясовано, що для української народної бісерної орнаментики характерними були центричні, стрічкові та стрічково-ярусні композиції. Орнаментальні схеми укладалися на основі різних видів симетрії. У центричних композиціях використовувалася дзеркальна симетрія, як також і асиметрія. У стрічкових та стрічково-ярусних орнаментах застосовувалися усі сім математично можливих

видів симетрії. Розгляд останніх завершено складанням таблиці "Види симетрії в українських бісерних оздобах".

У **ВИСНОВКАХ** сформульовані основні результати дослідження.

1. Українські традиційні прикраси з бісеру є багатограним явищем українського народного мистецтва.

2. Поодинокі найдавніші знахідки імпортованих протоскляних намистин відомі з Трипільської доби. Інвентар скіфських та сарматських поховань дає підстави ствердити значну поширеність протоскляних та скляних намистин уже в середині I тис. до нашої ери. З давньоруських часів бісер стає матеріалом для художньої творчості. Відтоді його використовували для оздоблення церковних тканин та ікон технікою вишивання. Особливої популярності бісер дістав у XIV ст.; з XVIII ст. вишивання бісером проникає також у світське образотворче мистецтво.

3. Опрацюванням доступних джерел не виявлено українських народних бісерних прикрас XVIII та попередніх століть. Однак, зародження народного мистецтва художніх виробів з бісеру датуємо добою не пізнішою XVIII століття – існування традиції у той час засвідчується розвинутим мистецьким рівнем творів із бісеру XIX століття. У XIX – на початку XX ст. виготовлення прикрас з бісеру на українських теренах успішно розвивається та поширюється. У цей час оздоба стають органічною складовою народного одягу Західного Поділля, Опілля, Підгір'я, Покуття, Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Низинного Закарпаття, Буковинського Поділля. Менш поширеними але відомими тоді ж вони є на Волині, Київському Поліссі та Середньому Подніпров'ї.

4. Протягом XIX ст. українські майстри використовували дрібний венеційський бісер. Наприкінці століття в творчому ужитку з'являється богемський бісер, для якого властивими є більший розмір намистин і характерні художні ознаки: виняткова однорідність, доволі широка палітра кольорів та різноманітні гатунки. Стверджено, що якість сировини є важливими критеріями при визначенні датування бісерних оздоб.

5. Техніками виготовлення українських художніх виробів з бісеру були нанизання (відпочатково) і ткання, значно рідше – вишивання. Найдавнішим способом виготовлення українських народних прикрас із бісеру було нанизання "на декілька ниток". Спосіб же нанизання "на одну нитку" з'явився в практиці українських майстрів наприкінці XIX ст. – найперше у творчості майстрів із Бойківщини та суміжних теренів. Повсюдності у творчості українських майстрів нанизання "на одну нитку" дістає лише з середини XX століття. З кінця XIX ст. поширюється техніка ткання бісером. Цією технікою створюється структура зі щільно укладеними намистинами. Разом із бісерним тканням в орнаментику оздоб увійшли геометризовані рослинні мотиви. З XIX ст. у народній творчості побутує

техніка вишивання бісером. На Західному Поділлі в XIX - на поч. XX ст. цією технікою іноді вишивали стрічки, якими прикрашали шию, голову та головні убори. Окремі вишиті бісером фрагменти як оздобні деталі головних уборів виконувалися також на Покутті, Гуцульщині, Буковинському Поділлі і як вставки до шкіряних поясів – на Буковинській Гуцульщині. Найширшою сферою застосування вишивки бісером на початку XX ст. стає оздоблення деталей одягу: сорочок, безрукавок, фартухів, спідниць. Вишивка бісером з цього ж часу часто вживається при виготовленні краваток та крайок.

6. Всебічне вивчення українських народних бісерних прикрас XIX - XX ст. дозволило скласти їхню розгорнуту класифікацію, завершенням якої став поділ за типами. Встановлено, що на теренах Західної України побутувало сімнадцять типів оздоб із бісеру.

7. Мистецька виразність українських бісерних творів будувалася на здебільшого інтуїтивному застосуванні композиційних законів і також на основі свідомого і вправного використання засобів та прийомів художньої виразності. Засоби та прийоми художньої виразності, як і засоби семантики, в одних випадках були універсальними, характерними для всіх українських теренів, а в інших – локальними, притаманними лише певним осередкам.

8. Регіональні особливості декоративно-образних систем бісерних творів діставали прояв головною мірою через орнаментику: домінантні мотиви, їхні графеми та кольорову гаму. Основним геометричними мотивами композицій бісерних оздоб українців були ромбовидний, шестикутний, хрестовидний, свастиковидний, зигзаговидний, клиновидний, розетковий, S-видний, гребінчастий, шнуровидний, косицевий. Поширеним геометризаним мотивом декору українських прикрас із бісеру була галузка, в поодиноких випадках – квітка та листок. Проведений аналіз особливостей геометризаних рослинних мотивів дав змогу ствердити, що від 1930-х рр. у композиціях із фітоморфними мотивами поступово зникають місцеві відмінності.

9. Розвиток декору бісерних творів впродовж XIX - першої половини XX ст. відбувався найбільш успішно на Покутті, Гуцульщині та Буковинському Поділлі.

10. Для українських традиційних бісерних прикрас характерними були три види орнаментальних композицій – центричні, стрічкові та стрічково-ярусні. Більшість орнаментальних схем укладалася на основі різних видів симетрії.

11. Народні художні вироби з бісеру XIX - першої половини XX ст. відзначаються традиційністю технологічних засад та високим художнім рівнем. З огляду на багатство регіональних особливостей та яскраві декоративні якості бісерних виробів українців, народні прикраси з бісеру становлять вагомe мистецьке явище, що має перспективу розвитку.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Федорчук О. Ольга Возниця та її прикраси з бісеру // НЗ, 1998. – № 5. – С. 571-573.
2. Федорчук О.С. Оберегова магія прикрас із бісеру // Мистецтвознавство'99. – Львів, 1999. – С. 139-152.
3. Федорчук О.С. Особливості традиційних прикрас із бісеру на Покутті. – НЗ ТДПУ, 2002. – № 1(8). – С. 118-122.
4. Федорчук О.С. Типологія українських народних прикрас із бісеру // НЗ, 2003. – № 5-6. – С. 702-719.
5. Федорчук О.С. Українські прикраси з бісеру (техніки виконання) / наук. ред. Станкевич М., Стельмащук Г. – Львів, 1999. – 40 с.
6. Федорчук О.С. Експедиційне дослідження покутських прикрас із бісеру (липень 2001) // Сучасне народне мистецтво України: теорія і реальність (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції). – Львів: Українські технології, 2002. – С. 48-50.
7. Федорчук О.С. Експедиційне дослідження прикрас із бісеру в Космачі на Гуцульщині (9 - 12 серпня 2002 року) // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції (листопад 2002 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 305-313.

АНОТАЦІЯ

Федорчук О.С. "Народні прикраси з бісеру Західної України XIX - першої пол. XX століття (Історія, технологія, типологія, художні особливості). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 – декоративне й прикладне мистецтво – Львівська академія мистецтв. – Львів, 2004.

Як явище національного мистецтва українців досліджено народні бісерні прикраси XIX - першої пол. XX століття.

Простежено походження та розвиток прикрас із бісеру.

Викладено основи технології народних художніх бісерних творів: фізичні та естетичні властивості матеріалів; техніки, способи та прийоми виконання бісерних прикрас та вплив цих факторів на художню виразність оздоб.

В науковий обіг впроваджено розгорнуту типологію традиційних бісерних оздоб (17 типів).

Висвітлено регіональні художні особливості бісерних творів, які знайшли яскравий вияв у відмінностях застосування засобів та прийомів художньої виразності, в укладі орнаментальних композицій та графемах мотивів.

Ключові слова: Україна, традиція, народне мистецтво, бісер, прикраса, оздоба, гердан, нанизування.

АННОТАЦІЯ

Федорчук Е.С. "Народные украшения из бисера Западной Украины XIX - первой пол. XX столетия (История, технология, типология, художественные особенности). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 – декоративное и прикладное искусство – Львовская академия искусств. – Львов, 2004.

Как художественное явление национального искусства исследуются традиционные украшения из бисера XIX - первой пол. XX века. В диссертации рассматриваются истоки и развитие феномена украшений из стекла и бисера на этнических землях Украины. Первые находки стеклянных бусин датируются эпохой трипольской культуры. Более широко такие бусины встречаются в скифо-сарматское время. В Киевской Руси вследствие успешного развития местного стеклоделия бусы из стекла становятся любимым женским украшением. С этих пор мелкие стеклянные бусины используются также в художественном творчестве: при декорировании одежд священников а также как один из материалов для украшения иконописи. В XVIII ст. бисер проникает в светское искусство. Тогда же он, вероятнее всего, становится материалом для изготовления народных украшений. Успешное развитие народного бисерного рукоделия засвидетельствовано артефактами XIX - середины XX века. В это время бисерные украшения становятся частью народной одежды таких регионов, как Западное Подолье, Опилля, Подгорье, Покутье, Бойковщина, Гуцульщина, Лемковщина, Равнинное Закарпатье, Буковинское Подолье, Волинь, Киевское Полесье и Среднее Поднепровье.

В своем творчестве украинские народные мастера в XIX в. использовали венецианские, а с конца XIX в. – богемские бисерные материалы.

Исходной техникой изготовления украшений из бусин было плетение. Эта техника отличается большим числом комбинаторных возможностей составления технических орнаментов. В основу систематизации техники плетения положено распределение на способы ("на несколько нитей" и "на одну нить"), на приёмы и на варианты. На рубеже XIX-XX веков на западно-украинских землях распространяется бисерное ткачество – техника, посредством которой создаются ленточные формы с плотной структурой бисерного полотна. С широким

внедрением этой техники, делающей возможным составление геометризированной графики, в орнаменту бисерных украшений входят фитоморфные мотивы. К числу традиционных техник исполнения накладных бисерных украшений и орнаментации головных уборов относится также вышивание. С XIX в. эта техника известна народным мастерам Западного Подолья, Покутья, Гуцульщины и Буковинского Подолья. С начала XX в. вышивание бисером распространилось на другие западно-украинские территории как техника декорирования праздничной одежды.

Популярность и значительное развитие народного бисерного рукоделия в XIX - первой пол. XX вв. способствовало расширению типологии украшений из бисера, которые в диссертации рассматриваются как один из родов самостоятельного вида искусства – изделия из бисера. Предложенная автором диссертации типология традиционных бисерных украшений насчитывает 17 типов, каждый из которых рассматривается по схеме: принадлежность к типологической группе, форма украшения, этимология названия, технологическая и эстетическая характеристика, особенности использования, хронологические и географические границы распространения.

В диссертации подчеркнута художественные особенности региональных декоративно-образных систем бисерных произведений, нашедших своё выражение в отличиях использования средств и приёмов художественной выразительности, особенностях композиций и графем её мотивов. Определено, что доминирующими геометрическими мотивами орнаментов украинских украшений были ромбообразный, шестиугольный, крестовидный, свастиковидный, зигзагообразный, клиновидный, розеточный, S-видный, гребенчатый, шнуровидный и косицеобразный. Распространённым геометризированным мотивом была ветка, в отдельных орнаментах – цветок и листок. Произведённый анализ особенностей геометризированных растительных мотивов даёт возможность утверждать, что с 1930-х гг. в композициях с фитоморфными мотивами местные отличия постепенно исчезают.

Для традиционных украинских бисерных украшений характерны три вида орнаментальных композиций – центрические, ленточные и ленточно-ярусные. Большинство орнаментальных схем составлялась на основе использования различных видов симметрии. Так в ленточных и ленточно-ярусных композициях встречаются все семь математически возможных видов симметрии.

Исследование показало, что украинские народные украшения из бисера представляют собой яркое явление искусства имеющее перспективы развития.

Ключевые слова: Украина, традиция, народное искусство, бисер, украшения, гердан, бисероплетение.

ANNOTATION

Fedorchuk O.S. Folk glass-beads decorations in the Western Ukraine at XIX to mid-XX cc. (History, technology, typology, artistic features). – MS.

Thesis for getting a scientific degree of Candidate in Art Sciences; speciality 17.00.06 – Decorative and Applied Art. Lviv Academy of Arts. – Lviv, 2004.

The Ukrainian traditional glass-beads decorations of XIX to mid-XX cc. are shown as a bright phenomenon of national art. The origin of glass-beads decorations and general data on technology are considered in the thesis. In details are given basic physical and aesthetic qualities of materials, techniques, means and particular ways in finishing of glass-beads decorations with special attention to the influence of mentioned factors upon the artistic expressiveness of creations. Wide typology of traditional glass-beads decorations in 17 types is introduced in scientific circulation. Light is being thrown upon regional artistic peculiarities of glass-beads creations, developed in varied usage of means and ways of artistic expressiveness, in variances of compositions and graphems.

Key words: Ukraine, tradition, folk art, glass-beads, decoration, glass-bead necklace, plaiting.

Підписано до друку 11.05.2004.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк - різнографія. Ум. друк. арк. 1,0
Наклад 150 прим. Зам.: № 1011

Друк ТзОВ "Сплайн"
м.Львів, вул.Коперника, 11
тел.: 298-00-81

403 400

АВ 59.601
АВ 59.601

МИСТ.

ПЕРИ

МИСТ